

POWIAŁO NA MNIE MORZE SNÓW...

PARTYTURY I MUZYCZNE NOTACJE KRZYSZTOFA PENDERECKIEGO

— Ewa Adaszyńska

Biblioteka Uniwersytetu Zielonogórskiego

12 maja w Galerii Biblioteki Uniwersyteckiej otwarta została wystawa dzieł muzycznych Krzysztofa Pendereckiego. Wystawa pod nazwą *Powiało na mnie morze snów... Partytury i muzyczne notacje Krzysztofa Pendereckiego*¹ towarzyszyła uroczystościom nadania kompozytorowi godności doktora honorowego Uniwersytetu Zielonogórskiego. Poniedziałkowe uroczystości poprzedzała projekcja filmu dokumentalnego o artyście niemieckiej reżyserki Anny Schmidt - *Droga przez labirynt*, który powstał na 80-lecie urodzin mistrza². Wieczór zakończył zorganizowany w Zielonogórskiej Filharmonii koncert. W uroczystościach wzięli udział Państwo Elżbieta i Krzysztof Pendereccy.

Na wystawie prezentowanych jest 29 partytur z 15 dzieł artysty, pochodzących z różnych okresów pracy twórczej, od 1966 do 2011 roku. Są to szkice do dzieł instrumentalnych i instrumentalno-wokalnych, wybranych spośród ogromnego dorobku kompozytora, zarówno tych ze sfery sacrum jak i profanum.

1 *Powiało na mnie morze snów... Partytury i muzyczne notacje*. Galeria Biblioteki Uniwersyteckiej 12.05 - 16.06. [Katalog]. Zielona Góra 2014.

2 Anna Schmidt, *Droga przez labirynt*, Film dokumentalny, producent Marek Nowowiejski, Polska Niemcy 2013. Film, za zgodą reżyserki upubliczniony w Bibliotece Uniwersytetu Zielonogórskiego w dniu otwarcia wystawy, przedstawia mistrza i jego pasje: muzykę, filozofię, rodzinę, ogrody. To intymny portret, który oferuje niezwykłą możliwość wglądu w świat człowieka, którego muzyczne i towarzyskie powiązania łączą tradycję i nowoczesność, Wschód i Zachód, osobiste pasje i marzenia z pasją tworzenia i komponowania. Podróżujemy z muzykiem przez rok poprzedzający jego 80. urodziny. Towarzyszymy mu w artystycznych podróżach, w drodze z Krakowa do Monachium, z Wiednia do Lipska, w prywatnych i zawodowych spotkaniach w Lusławicach. Kompozytor opowiada o początkach swej kariery, ważnych momentach życia, odkrywanych ideach. Poznajemy artystów z kręgu muzycznego kompozytora, jego przyjaciół i rodzinę. Myśli, dialogi, fragmenty muzyki, ścieżki dźwiękowe filmów, spotkania i naturalne środowisko życia - to wszystko tworzy fascynujący, wielowymiarowy portret artysty. O Mistrzu opowiadają jego żona Elżbieta Penderecka oraz wybitne osobistości świata muzycznego, wśród nich m.in. skrzypaczka Anne-Sophie Mutter, dyrygent Valery Gergiev, gitarzysta zespołu Radiohead Jonny Greenwood i inni. Film emitowany był na antenie TVP Kultura 24 listopada 2013 roku.

Są to rozpisane na kremowych planszach partytury niezwyczajne, kolorowe. Ukazują osobisty kod zapisu muzycznego stosowany przez mistrza od lat 50. Autor stworzył własny, niepowtarzalny styl, łamiąc tradycyjną konwencję zapisu. Tworzy obrazy - rodzaj graficznych szkiców, które potem wypełnia dźwiękiem i muzyką. To widzenie całości, synteza obrazu, dźwięku i słowa; architektura dzieła, wspomaganego graficznymi szkicami, wypełnianymi muzyką i tekstami. Kolorami oznaczane są grupy instrumentów, zapiski autora, komentarze.

Partytury z ich oryginalną formą, uchwyconą podczas aktu tworzenia, są atrakcyjnym wizualnie dziełem. W galerii zaprezentowane zostały jako obrazy.

Na wystawie znajdują się dzieła o tematyce sakralnej i świeckiej reprezentowane przez określone gatunki muzyczne: symfonie, koncerty, oratoria, kantaty, pieśni, opery i utwory solowe. Tworzą one określone grupy tematyczne, o ogólnoludzkim, humanistycznym i egzystencjalnym przesłaniu. Zależy mi [...] na ocaleniu tego, co dla mnie w wymiarze artystycznym i ludzkim jest najważniejsze³.

Jutrznia oparta na języku starocerkiewnym i liturgii prawosławnej świąt Wielkiej Nocy, jest dziełem oratoryjnym. Składa się z dwóch części - *Złożenia Chrystusa do grobu* z 1970 roku, inspirowanego liturgią Wielkiej Soboty i *Zmartwychwstania* z 1971 roku, inspirowanego prawosławną liturgią *Jutrznia Paschalnej* oraz *Ewangelią św. Mateusza*. Obrządek Kościoła wschodniego jest punktem wyjścia do budowania własnych konstrukcji muzycznych.

Polskie Requiem, to jedno z najważniejszych dzieł Pendereckiego. Praca nad dziełem zajęła muzykowi 26 lat, począwszy od pierwszych wersji z lat 1980-1984, po kolejne uzupełnienia z roku 1993 (*Sanctus*) i roku 2005 (*Chaconne*). Requiem to msza żałobna, łącząca temat śmierci i Sądu Ostatecznego z modlitwą i nadzieją. Symbolika dedykacji odnosi się do postaci i tragicznych zdarzeń najnowszej historii Polski.

Te Deum z 1980 roku, poświęcone jest papieżowi Janowi Pawłowi II i powstało z okazji powołania na stolicę apostołską. Przesłanie utworu zawarte jest w słowach jednego z najstarszych hymnów Kościoła katolickiego *Te Deum laudamus* - *Ciebie Boże wystawiamy* oraz hymnu *Boże coś Polskę*.

II Symfonia Wigilijna, zwana też *Bożonarodzeniową* z lat 1979 - 1980 stanowi rodzaj dialogu z tradycją i jest hołdem dla postromantyzmu. Swoją podtytuł zawdzięcza cytatom z kolędy *Cicha noc*, który przewija się jako motyw.

VII Symfonia *Siedem bram Jerozolimy* z 1996 roku to wielkie dzieło symfoniczne i kantatowo oratoryjne, które

3 Krzysztof Penderecki, *Labirynt czasu. Pięć wykładów na koniec wieku*. Warszawa 1997, s. 61.

powstało na jubileusz 3000 lat świętego miasta. Tytuł i budowa utworu składającego się z 7 części, nawiązują do 7 historycznych bram prowadzących do miasta.

Credo oparte jest na łacińskiej liturgii rzymskiej, polskiej tradycji katolickiej i niemieckiej tradycji protestanckiej, powstało w latach 1997-1998. Pisząc to wyznanie wiary, kompozytor miał już w dorobku dużą liczbę utworów sakralnych, między innymi słynną *Pasję wg św. Łukasza*, *Polskie Requiem* czy *Siedem Bram Jerozolimy*.

Na wystawie znajdują się kompozycje dedykowane przyjaciółom: *Capriccio per Siegfried Palm* na wiolonczelę solo z 1968, *I Koncert skrzypcowy* z 1977 dedykowany Isaacowi Sternowi czy *Per Slava* na wiolonczelę solo z 1986, dedykowany Mścistawowi Rostropowiczowi.

Diabły z Loudun to jedna z pięciu oper Krzysztofa Pendereckiego, z 1968 - 1969 roku. Libretto napisał kompozytor według sztuki Johna Whitinga opartej na powieści Aldousa Huxleya *The Devils of Loudun*, w niemieckim przekładzie Ericha Frieda. Fabuła oparta jest na historii fałszywego oskarżenia księdza przez zakonnicę. Najnowsza oszczędna wersja dzieła pochodzi z 2011 roku.

De natura sonoris (o naturze dźwięku) to podsumowanie sonorystycznych eksperymentów. To symfoniczny cykl składający się z dwóch części pochodzących z różnych lat - 1966 i 1971 roku. 3. część kompozytor dopisał 40 lat później.

Kosmogonia to kantata powstała w 1970 roku na zamówienie sekretarza generalnego ONZ U Thanta z okazji XXV rocznicy powstania Organizacji Narodów Zjednoczonych. Oratorium oparte jest na fragmentach *Księgi Genesis*, tekstach pisarzy, filozofów i uczonych: Sofoklesa, Lukrecjusza, Owidiusza, Leonarda da Vinci, Mikołaja Kopernika, Mikołaja tk Kuzy, Giordana Bruna, wykorzystuje też słowa pierwszych kosmonautów Jurija Gagarina i Johna Gleena. Prawykonanie utworu uświetnili swą obecnością prezydenci, premierzy i członkowie rodzin królewskich.

V Symfonia zwana Koreańska jest reprezentacją dojrzałego stylu symfonicznego kompozytora. Powstała na zamówienie Międzynarodowego Towarzystwa Kulturalnego Korei dla uczczenia 50. rocznicy uwolnienia spod okupacji japońskiej.

Do ostatnich obrazów należą **Pieśni przemijania**, oparte na tekstach poetów niemieckich. To VIII Symfonia z lat

2005-2007, cykl pieśni traktujących o relacjach człowieka z przyrodą, upływie czasu i przemijaniu. Inspiracją do pracy nad symfonią były ogrody łustawickie i drzewa sadzone przez kompozytora w jego prywatnym arboretum.

Jak powiedział sam kompozytor ogród jest naturalną partyturą utworu, a kompozycja muzyczna wzrastającym drzewem wywiedzionym często z jednego ziarnka motywu. Przyroda odgrywa w twórczości Pendereckiego rolę niezwykłą, a drzewo oprócz naturalnego piękna ma także niezwykłe konotacje - symbolizuje nakorzenie w miejscu na ziemi i w krajobrazie, oznacza także kierowanie myśli i działań ku górze, ku nowym horyzontom. Sadzenie drzew jest jak planowanie kompozycji⁴.

Tytuł wystawy **Powiało na mnie morze snów...** zaczerpnięty został z **Pieśni zadumy i nostalgii**, cyklu opartego na utworach polskich poetów. Jest tytułem wiersza Tadeusza Micińskiego, zawartego w środkowej części tryptyku. Zawiera symboliczne przesłanie i mówi o naznaczeniu, które nazywamy geniuszem.

Wykaz utworów prezentowanych na wystawie / opis dzieł⁵

De natura sonoris I na orkiestrę, 1966

Dedykacja: Otto Tomek

Zamówienie: III International Festival d'Art. Contemporain, Royan

4 Jest to odniesienie do słów Krzysztofa Pendereckiego wygłoszonych podczas ceremonii nadania honorowego doktoratu Uniwersytetu Zielonogórskiego.

5 Informacje o utworach oraz ich dokumentacja opracowane zostały na podstawie materiałów dotyczących twórczości Krzysztofa Pendereckiego na stronie internetowej projektu NINATEKA <http://trzejkompozytorzy.pl/penderecki/utworypublikacji> [dostęp z 17.05.2014] oraz publikacji Mieczysława Tomaszewskiego, *Penderecki. Bunt i wyzwolenie*, t. 1 *Rozpętanie żywiołów*. Kraków 2008, T. 2 *Odzyskiwanie raju*. Kraków 2009 oraz Reginy Chłopickiej, *Krzysztof Penderecki. Między sacrum a profanum: studia nad twórczością wokalo-instrumentalną*. Kraków 2000.

Prawykonanie: 7 IV 1966 Royan, Orchestre Philharmonique de l'ORTF, Andrzej Markowski - dyrygent

Capriccio per Siegfried Palm na wiolonczelę solo, 1968

Dedykacja: Siegfried Palm

Prawykonanie: 4 V 1968 Brema, Radio Bremen, *Pro musica nova 68*, Siegfried Palm – wiolonczela

Diabły z Loudun opera w trzech aktach, 1968 - 1969, wersja nowa - 2011

Libretto: Krzysztof Penderecki, według sztuki Johna Whitinga i powieści Aldousa Huxleya *The Devils of Loudun*, w niemieckim przekładzie Ericha Frieda

Na zamówienie Ralfa Libermana dyrektora Państwowej Opery w Hamburgu

Prawykonanie: 20 VI 1969 Hamburg, Chór i Orkiestra Hamburgische Staatsoper, Henryk Czyż - dyrygent, Konrad Swinarski - reżyseria, Tatiana Troyanos, Svetka Ahlin, Helga Thiemme, Andrzej Hiolski, Bernard Ładysz, Hans Sotin, Horst Wilhelm, Ernst Wiemann, Karl-Heinz Gerdesmann, Rolf Mameró, Kurt Marschner, Heinz Blakenburg, Ingeborg, Krüger, Elisabeth Steiner, Helmut Melchert, William Workman, Carl Schutz, Franz-Rudolf Eckardt - soliści

Kosmogonia na trzy głosy solowe, chór mieszany i orkiestrę symfoniczną, 1970

Części utworu: *Arché, Apeiron*

Tekst z fragmentów *Księgi Genesis, Antygony* Sofoklesa, *De rerum natura* Lukrecjusza, *Metamorfoz* Owidiusza, *Sul volo* Leonarda da Vinci, *De revolutionibus* Mikołaja Kopernika, *De docta ignorantia* Mikołaja z Kuzy, *A i principi de l'universo* Giordana Bruna oraz słów pierwszych kosmonautów Jurija Gagarina i Johna Gleana

Zamówiona przez sekretarza generalnego ONZ U Thanta z okazji XXV rocznicy powstania Organizacji Narodów Zjednoczonych

Prawykonanie: 24 X 1970 Nowy Jork, Joanna Neal - sopran, Robert Nagy - tenor, Bernard Ładysz - bas, Los Angeles Philharmonic Orchestra, Rutgers University Choir, Zubin Mehta - dyrygent

Jutrznia / Utrenja

I. Złożenie Chrystusa do grobu na pięciu solistów, dwa chóry mieszane i orkiestrę, 1970

Części utworu: *Trokár, Wieliczánije, Irmos, Nie rydaj mienié, Máti, Stichira*
Tekst inspirowany prawosławną liturgią Wielkiej Soboty, opakiwaniem śmierci Chrystusa

Zamówienie: Westdeutscher Rundfunk z Kolonii

Dedykacja: Eugen Ormandy

Prawykonanie: 8 IV 1970 Altenberg, Stefania Woytowicz - sopran, Krystyna Szczepańska - alt, Louis Devos - tenor, Bernard Ładysz - bas, Boris Carmeli - basso profundo, Norddeutscher Rundfunkchor, Kölner Rundfunk-Sinfonie-Orchester, Andrzej Markowski - dyrygent

II. Zmartwychwstanie na pięć głosów, dwa chóry mieszane, chór chłopiący i orkiestrę, 1971

Części utworu: *Stichira, Psalm z troparionem paschalnym, Kanon Paschy, Kontakion, Oikos, Kanon Paschy*

— KRZYSZTOF PENDERECKI KOSMOGONIA, 1970

Tekst inspirowany prawosławną liturgią *Jutrznia Paschalnej* oraz *Ewangelią św. Mateusza* dla uczczenia Zmartwychwstania Pana Jezusa

Zamówienie: Westdeutscher Rundfunk, Köln

Dedykacja: Eugen Ormandy

Prawykonanie: 28 V 1971 Münster, Stefania Woytowicz - sopran, Krystyna Szczepańska - alt, Louis Devos - tenor, Bernard Ładysz - bas, Boris Carmeli - basso profundo, Kölner Rundfunk-Sinfonie-Orchester, Tölzer Knebenchor, Chor des Norddeutscher Rundfunks, Kölner Rundfunkchor, Andrzej Markowski - dyrygent

De natura sonoris II na orkiestrę, 1971

Dedykacja: Zubin Mehta

Na zamówienie Juilliard School of Music, New York

Prawykonanie: 3 XII 1971 Nowy Jork, The Juilliard School Orchestra, Jorge Mester - dyrygent

I Koncert skrzypcowy, 1977

Dedykacja: Isaac Stern

Prawykonanie: 27 IV 1977 Bazylea, Isaac Stern - skrzypce, Basler Sinfonie-Orchester, Moshe Atzmon - dyrygent

II Symfonia Wigilijna, 1979-1980

Części utworu: *Moderato, Allegretto, Lento, Tempo primo, Allegretto*

Dedykacja: Zubin Mehta

Prawykonanie: 1 V 1980 Nowy Jork, New York Philharmonic Orchestra, Zubin Mehta - dyrygent

Te Deum na cztery głosy solowe, chór mieszany i orkiestrę, 1980

Tekst średniowiecznego hymnu łacińskiego uzupełniony tekstem polskiej pieśni narodowej *Boże, coś Polskę*

Dedykacja: Ojcu Świętemu Janowi Pawłowi II

Prawykonanie światowe: 27 IX 1980 Asyż, Stefania Woytowicz - sopran, Ewa Podleś - mezzosopran, Paulos Raptis - tenor, Andrzej Hiolski - baryton, Chór i Orkiestra Polskiego Radia i Telewizji w Krakowie, Krzysztof Penderecki - dyrygent

Polskie Requiem na cztery głosy solowe, chór mieszany i orkiestrę, 1980 - 2005

Części utworu: *Requiem aeternam, Kyrie eleison, Dies irae, Tuba mirum, Quid sum miser, Rex tremendae, Recordare Jesu pie, Ingemisco tamquam reus, Lacrimosa, Sanctus, Chacone per archi, Agnus Dei, Lux aeterna, Libera me Domine, Finale*

Łaciński tekst liturgiczny mszy żałobnej i polskich suplikacji *Święty Boże*
Dedykacja: *Lacrimosa* - pamięci poległych w grudniu 1970; *Agnus Dei* - Prymasowi Tysiąclecia Stefanowi Wyszyńskiemu; *Dies irae* - powstańcom Warszawy; *Quid sum miser* - powstańcom getta; *Recordare* - św. Maksymilianowi Kolbe; *Libera me, Domine* - ofiarom Katynia.

Prawykonanie: 28 IX 1984 Stuttgart, Phylis Bryn-Julson - sopran, Doris Soffel - mezzosopran, Ryszard Karczykowski - tenor, Stafford Dean - bas, Radio-Sinfonieorchester Stuttgart, Chór Staatsoper w Wirttemberg, Südfunk-Chor, Mścislaw Rostropowicz - dyrygent

Per Slava na wiolonczelę solo, 1986

Dedykacja: Mścislawowi Rostropowiczowi

Zamówienie paryskiego Concours de violoncelle Rostropovitch

Prawykonanie: 1986 Paryż, uczestnicy 3ème Concours de violoncelle Rostropovitch

20 IX 1986 Warszawska Jesień, Iwan Monighetti - wiolonczela

V Symfonia Koreańska, 1992

Zamówienie: International Cultural Society of Korea

Dedykacja: słuchaczom Dalekiego Wschodu w 50. rocznicę uwolnienia Korei spod okupacji japońskiej

Prawykonanie: 14 VIII 1992 Seul, Orkiestra Filharmonii w Seulu, Krzysztof Penderecki - dyrygent

Siedem bram Jerozolimy na pięciu solistów, recytatora, trzy chóry mieszane i orkiestrę, 1996

Części utworu: *Magnus Dominus, Si oblitus fuero tui, Jerusalem, De profundis, Si oblitus fuero tui, Jerusalem, Lauda, Jerusalem, Dominum, Potem spoczęła na mnie ręka, Haec dicit Dominus*

Tekst oparty na starotestamentowych fragmentach *Księgi Psalmów* oraz *Ksiąg Prorockich Izajasza, Ezechiela, Jeremiasza i Daniela*

Dedykacja: Ad maiorem Dei gloriam et eius sanctae civitatis laudem aeternam

Zamówienie: Bayerischen Rundfunks i miasto Jeruzolima na jubileusz 3000-lecia Jeruzolimy

Prawykonanie: 9 I 1997 Jeruzolima, The State Hall, Mariana Nicolesco - sopran, Sylvia Greenberg - sopran, Jadwiga Rappé - alt, Jewgienij Szapowałow - tenor, Reinhardt Hagen - bas, Boris Carmeli - recytator, Symphonieorchester des Bayerischen Rundfunks, Jerusalem Symphony Orchestra, Chor des Bayerischen Rundfunks, MDR-Chor Leipzig, Südfunk-Chor Stuttgart, Lorin Maazel - dyrygent

Credo na pięć głosów solowych, chór chłopięcy, chór mieszany i orkiestrę, 1997 - 1998

Części utworu: *Credo in unum Deum, Qui propter nos homines, Et incarnatus est, Crucifixus, Et resurrexit, tertia die, Et in Spiritum Sanctum, Et vitam venturi saeculi*

Tekst oparty na łacińskiej liturgii rzymskiej (*Wielkiego Tygodnia i Apokalipsy wg św. Jana*), polskiej tradycji katolickiej (pieśni pasyjnych i *Gorzkich Żalów*), niemieckiej tradycji protestanckiej (psalmu *Aus tiefer Not*)

Zamówienie: Bachakademie Stuttgart oraz Oregon Bach Festiwal

Dedykacja: Helmuth Rilling

Prawykonanie: 11 VII 1998 Eugene (Oregon), Juliana Banse - sopran, Milagro Vargas - sopran, Marietta Simpson - kontralt, Thomas Randle - tenor, Thomas Quasthoff - bas, Oregon Bach Festival Chorus and Orchestra, Helmuth Rilling - dyrygent

VIII Symfonia Pieśni przemijania na sopran, mezzosopran, baryton, chór i orkiestrę, 2005 - 2007

Teksty niemieckojęzycznych poetów: Josepha von Eichendorffa, Reinera Marii Rilkego, Karla Krausa, Hermanna Hessego, Bertolda Brechta, Hansa Bethge, Johanna Wolfganga von Goethego i Achima von Arnima

Dedykacja: Mieczysławowi Tomaszewskiemu

—KRZYSZTOF PENDERECKI JUTRZNIĄ, 1970

Zamówienie ministra kultury Księstwa Luksemburg z okazji otwarcia nowej Sali Filharmonii – Josephine Charlotte Philharmonic Hall

Prawykonanie: 26 VI 2005 Luksemburg, Olga Pasiecznik - sopran, Agnieszka Rehlis - mezzosopran, Wojciech Drabowicz - baryton, EuropaChorAcademie, Orchestre Philharmonique du Luxembourg, Bramwell Tovey - dyrygent

Powiało na mnie morze snów... Pieśni zadumy i nostalgii na sopran, mezzosopran, baryton, chór i orkiestrę, 2010

Części utworu: *Ogród zakłęty, Co mówi noc?, Requiem*

Teksty poetów polskich: Kazimierza Wierzyńskiego, Bolesława Leśmiana, Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego, Tadeusza Micińskiego, Stanisława Koraba-Brzozowskiego, Kazimierza Przerwy-Tetmajera, Stanisława Witwickiego, Leopolda Staffa, Aleksandra Wata, Cypriana Kamila Norwida, Adama Mickiewicza, Zbigniewa Herberta,

Zamówienie Narodowego Instytutu Fryderyka Chopina z okazji 200-lecia urodzin Fryderyka Chopina

Prawykonanie: 14 I 2011, Warszawa, Filharmonia Narodowa, Wioletta Chodowicz – sopran, Agnieszka Rehlis – mezzosopran, Mariusz Godlewski – baryton, Sinfonia Varsovia, Valery Gergiev – dyrygent

Dzieła pokazane w Galerii Biblioteki Uniwersyteckiej prezentowane były wcześniej w siedzibie Filharmonii Tęliwskiej. Wystawę zorganizowała Opera Narodowa w Warszawie we współpracy z Instytutem Polskim w lutym 2014 roku, w efektownej ekspozycji kolorystycznej. Wcześniej dzieła te można było zobaczyć w Galerii Opera w Teatrze Wielkim w Warszawie pod koniec 2013 roku.⁶ Wystawy towarzyszyły koncertom z udziałem muzyka.

Zielonogórska wystawa zorganizowana została dzięki uprzejmości Państwa Pendereckich oraz życzliwości dyrektora Teatru Wielkiego Opery Narodowej w Warszawie Waldemara Dąbrowskiego.

Podczas Festiwalu Nauki we wnętrzu galerii odbył się inauguracyjny koncert **VII Międzynarodowego Festiwalu Mozart Plus** pod tytułem **Mozart Plus Penderecki**, w wykonaniu Tria smyczkowego Arc-en-ciel.

⁶ Zob. Penderecki. Partytury. Galeria Opera 2/10-7/12/2013 [katalog]. Warszawa 2013.

Szkice dzieł muzycznych Krzysztofa Pendereckiego prezentowane były na wystawie w Bonn w 1994, na wystawie towarzyszącej koncertowi na 300-lecie Sankt Petersburga w 1998, w krakowskim Bunkrze Sztuki w 1998.